

ЗЛЕНКО
Валентина Андріївна,
д-р іст. наук, професор,
провідний науковий співробітник
сектору наукознавства
ДНСГБ НААН
(м. Київ)

РИНКОВА ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА ТА СОЦІАЛЬНІ СКЛАДОВІ (ЗАЙНЯТІСТЬ І ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА КАДРІВ) АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано історичний досвід створення фермерських господарств в Україні в період нової економічної політики; показано необхідність впровадження і розвитку ринкових економічних відносин в аграрній сфері України; проаналізовано, що формування ринкових відносин йшло шляхом розвитку нових організаційно-правових форм господарської діяльності та поступового переходу до нових відносин власності на засоби виробництва; виявлено особливості розвитку ринку праці та професійної підготовки кадрів в аграрному секторі України.

В статье проанализирован исторический опыт создания фермерских хозяйств в Украине в период новой экономической политики; показана необходимость внедрения и развития рыночных экономических отношений в аграрной сфере Украины; проанализировано, что формирование рыночных отношений шло путем развития новых организационно-правовых форм хозяйственной деятельности и постепенного перехода к новым отношениям собственности на средства производства; выявлены особенности развития рынка труда и профессиональной подготовки кадров в аграрном секторе Украины.

The paper analyzes history of establishment of private farming enterprises in Ukraine during the New Economic Policy; shows the need for the development of market-based relations between the agents in the farming industry in Ukraine; finds that the formation of market relations was driven by the development of new organizational and legal forms of economic activity and the gradual transition in resources ownership; identifies agriculture labor market developments in Ukraine.

Після проголошення України суверенною незалежною державою було взято стратегічний курс на розвиток ринкової економіки. Ринкова трансформація України призвела до глибоких змін також і в аграрному секторі

держави, насамперед, у системі відносин власності та форм господарювання. Формування нових економічних відносин йшло шляхом впровадження та поширення нових організаційно-правових форм господарської діяльності, поступового переходу до нових відносин власності на засоби виробництва, зокрема, найважливішого з них – землі. Усе це вимагало перебудови міжгалузевих відносин, потребувало удосконалення системи ціноутворення, змін механізму фінансово-кредитного забезпечення, інфраструктури аграрного ринку. За цих умов ринкові закони ціни, попиту та пропозиції могли б виступати основними елементами координації сфери виробництва і розподілу між споживачами. На місце монопольної державної власності мали б прийти нові організаційні форми, котрі б замінили жорстко регламентовані виробничі відносини колгоспно-радгоспної системи.

Історичний досвід

Україна мала позитивний досвід господарювання на приватних землях у 20-х роках ХХ ст., в період нової економічної політики (непу). Неп відкрив реальну можливість для прояву підприємливості українського селянина і створив умови для утвердження фермерського способу ведення господарства.

Господарства фермерського типу, маючи відносно достатнє забезпечення землею, досягли підвищення врожайності, поліпшення якості технічних культур, підвищення продуктивності тваринницької галузі тощо. При наявності достатньої кількості орної землі селянин почував себе господарем, сумлінно працював на рідній землі. Заможницькі господарства були краще забезпечені тягловою силою. Серед них, з площею засіву понад 2.1 га, тяглову силу мали понад 75% господарств.

Важливою складовою селянського землекористування та розвитку продуктивних сил українського села стала оренда землі, як особлива форма реалізації земельної власності та господарського використання головного засобу виробництва в сільському господарстві. Найбільш активно практикували оренду землі господарства фермерського типу, вони мали 30,5% усього орендного земельного фонду.

Матеріально-технічна база сільського господарства на початку 20-х років була дуже слабкою. Більше третини селянських господарств України не мали необхідного виробничого реманенту та сільськогосподарської техніки. Протягом років непу фермерські господарства були головними покупцями сільськогосподарських машин. Молоде українське фермерство виступало інвестором технічного оснащення сільського господарства. З середини 20-х років машинопостачання українського села перевищило рівень 1913 р. і характеризувалося подальшою стійкою тенденцією до зростання.

В роки нової економічної політики одночасно зі зміцненням економічного становища селянства зростала і його суспільно-політична активність. Представники самодостатньої соціальної верстви, в основному заможні селяни, які мали авторитет у своїй громаді, брали участь у роботі сільських рад та розпорядчих органах сільськогосподарської кооперації. Так, у 1924 р. в 27 округах України до рад було обрано 1995 представників українського заможного селянства. Найбільшу кількість голосів за всі роки непу селяни-фермери набрали на виборах до сільських рад у 1927 р. За офіційними даними, їх представництво в сільських радах збільшилося до 3,3%. При цьому шляхом фермерства йшла вже й значна частина середняцтва [1].

В роки непу (1921–1922 рр.) розпочалася робота з організації достатньо широкої мережі агродільниць та агропунктів, як центрів поширення сільськогосподарських знань та отримання населенням практичних навичок ведення рільництва. Саме господарства фермерського типу особливо швидко впроваджували передові агроприйоми. Внаслідок цих заходів кількість агродільниць на середину 20-х років складала понад 3 тис., тобто у 1.5 рази більше довоєнного рівня. Поширенням сільськогосподарських знань займалися також дослідні станції, які працювали при земвідділах різного рівня.

Таким чином, в умовах нової економічної політики, завдяки, в тому числі, наполегливій праці українського фермерства сільське господарство України у 1924–1925 рр. з більшості показників досягло рівня 1913 р. На цей період не лише було відновлено загальні площі, а й сформовано економічно найбільш

доцільну структуру зерновиробництва, створено цілком надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції.

Роки незалежності

Наприкінці 90-х років ХХ ст. особливістю формування нових аграрних відносин в Україні було постійне втручання держави. Суб'єкти господарювання незалежно від їхньої форми власності постійно вимагали патерналізму або, принаймні, протекціонізму. Вимагаючи надання свободи та самостійності щодо вибору форм власності та господарювання, виробництва та продажу продукції, розподілу отриманих доходів, вони водночас наполягали на «справедливій винагороді» за їхню працю, надання пільгової допомоги при формуванні стартового капіталу, пільгового кредитування. Аграрний менеджмент вимагав відмови від ідеї бездотаційного функціонування цієї життєзабезпечуючої галузі, апелюючи до диспаритету цін та наростання дисбалансу в обміні з іншими галузями [2].

Нормальний розвиток економічних відносин в аграрній сфері гальмувався, викривлявся та спотворювався непослідовністю та незавершеністю реформ. Пережитки та відголоски колгоспно-радгоспної системи, що панували протягом 90-х років, продовжували відігравати значну роль і на початку ХХІ ст.

Одним з основоположних чинників формування нових економічних стосунків стало реформування відносин власності. Процес відбувався двома шляхами: з одного боку – це зміна організаційно-правової форми господарюючих суб'єктів (колгоспів, радгоспів тощо), з іншого боку – повільна, але невпинна еволюція форм власності на землю. Формування системи підприємств з різною організаційною формою мало сприяти підвищенню конкуренції та поглибленню процесів трансформації.

До початку аграрної реформи в Україні було 12 тисяч колгоспів і радгоспів. Проте колгоспники не мали жодних реальних прав щодо колективного майна, відтак, і зацікавленості до його примноження. Створення колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), починаючи з 1992 р.,

не призвело до реальних змін, оскільки в них зберігалось старе керівництво, яке не могло бути ефективним менеджментом в нових ринкових умовах. Заклик до формування фермерських господарств на початку здавався привабливим, але він не був підкріплений допомогою держави.

Щодо сучасних перспектив розвитку українського фермерства, на думку українських вчених (наприклад, д.і.н. Лазуренка В.М. та ін.), у сільському господарстві України, з цілого ряду причин (особливості агроландшафтів, місцеві традиції, вимоги до якості багатьох видів рослинницької та, особливо, тваринницької продукції), навіть в суто виробничому значенні зберігається широке поле діяльності для функціонування і розвитку господарств фермерського типу.

Реформування галузі

Необхідність реформування сільськогосподарських підприємств у нові господарські структури ринкового типу знайшла відображення в Законах України «Про господарські товариства» (1991 р., остання редакція – 2013 р.), «Про підприємства в Україні» (1991 р., остання редакція – 2004 р.), «Про селянське (фермерське) господарство» (1991 р., остання редакція – 2003 р.), «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997 р., остання редакція – 2013 р.) тощо, в яких йшлося про те, що на базі КСП можуть створюватися акціонерні товариства відкритого чи закритого типу, товариства з обмеженою відповідальністю, повні товариства, приватні, спільні підприємства, селянські (фермерські) господарства.

Невід'ємною складовою частиною економічної та аграрної реформи є земельна реформа, яка передбачає зміни земельних відносин, включаючи володіння, користування і розпорядження земельними ділянками з метою підвищення економічної ефективності та екологічної безпеки використання суспільством земельних ресурсів, з одного боку, та забезпечення захисту прав кожного землевласника і землекористувача – з іншого.

Проте на сьогоднішній день в Україні діє мораторій на продаж землі. 20 листопада 2012 року Верховна Рада прийняла Закон "Про внесення змін до

Земельного кодексу України" (щодо обігу земель сільськогосподарського призначення). Законом, зокрема, встановлюється, що до набрання чинності закону про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2016 року, забороняється внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств.

Останнім часом висуваються пропозиції продовжити мораторій на продаж землі до 2030 року. Так, відповідну ініціативу викладено в проекті Закону "Про внесення змін до Земельного кодексу України» (щодо продовження мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення). Даний законопроект зареєстрований у парламенті 31.10.2013 р. під №3520.

У пояснювальній записці до законопроекту вказується, що «в умовах недосконалого законодавчого забезпечення, надзвичайно низької підтримки вільного ринку земель населенням, особливо власниками паїв, незавершеної інвентаризації земель сільськогосподарського призначення, високого рівня безробіття у сільській місцевості, тривалої економічної кризи, очікуваного підписання угоди про асоціацію з ЄС, низької обізнаності населення – закінчення мораторію у 2016 році є передчасним" [3].

Ринок праці в аграрному секторі

Орієнтація України на розвиток ринкових відносин в економіці потребує зростання продуктивності праці, реструктуризації низькопродуктивних ділянок, зменшення матеріало- та енергоємності виробництва, впровадження науково-технічних розробок та створення ефективних виробництв. Все це потребує конкурентоспроможної робочої сили.

Ринок праці в Україні загалом, і в сільському господарстві зокрема, характеризується незрілістю, певною розбалансованістю та недостатньо високою ефективністю.

Важливими чинниками в аграрній сфері України є соціальні складові, найбільш суттєвими з яких є зайнятість та професійна підготовка кадрів.

За даними Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2013 р. кількість сільського населення в Україні становила 14 млн. 249,7 тис. осіб, тобто його частка в загальній кількості населення країни становила 31,4%. Зокрема, сільське населення у працездатному віці (16-59 років) налічувало 8 млн. 486,4 тис. осіб, що складало 29,6% в загальноукраїнській структурі населення у працездатному віці [4].

Кількість усього зайнятого населення в Україні у 2012 р. становила 20 млн. 354,3 тис. осіб (у 2011 р. – 20 млн. 324,2 тис. осіб). У тому числі, в сільському господарстві кількість зайнятого населення зростає з 3 млн. 393,8 тис. осіб у 2011 р. до 3 млн. 492,4 тис. осіб у 2012 р. Найманих працівників у цій галузі у 2012 р. налічувалося 700,9 тис. осіб. Жінки очолювали 49,6% усієї кількості аграрних господарств, а чоловіки – 50,4% [5].

Наприклад, в компанії «Кернел» (основним акціонером якої є український бізнесмен Андрій Веревський) за даними останнього річного звіту, на кінець червня 2013 р. зайнято загалом близько 17,6 тис. працівників, серед яких – 10 тис. сільськогосподарських працівників [6].

«Кернел» є провідною диверсифікованою агропромисловою компанією в Україні та Росії, найбільшим постачальником соняшникової олії і шроту на міжнародний ринок і одним з найбільших експортерів зернових з чорноморського регіону.

Фермерські господарства

Якщо в 1990 р. в Україні працювало лише 82 фермерських господарства, то на 2012 р. їх кількість значно зростає – до 40 676. В користуванні цих фермерських господарств станом на 1 липня 2012 р. була земля площею в 4 млн. 389,4 тис. га – близько 20% від загального показника (21 млн. 914,2 тис. га). Порівнюючи з 1990 роком, коли фермерські господарства мали в користуванні лише 2,0 тис. га, цей показник зріс у 2194,7 рази [7].

Чисельність працівників у фермерських господарствах у 2012 р. становила 100 243 особи (порівняно з 71504 у 2001 р.). У тому числі кількість

жінок – 26 287 осіб, або 26,2% зайнятих. Найманих працівників у фермерських господарствах працювало 59 192 особи [8].

В період 2010–2012 рр. щорічно зростали обсяги коштів державної підтримки, яку отримували фермерські господарства для стимулювання виробництва продукції рослинництва, розвитку тваринництва та інших заходів. Так, у 2010 р. обсяг коштів державної підтримки становив 448,2 млн. грн., у 2011 р. – 626,3 млн грн, а у 2012 р. він зріс до 934,5 млн грн. [9].

Професійна підготовка

На початку 2008 р. уряд України затвердив Програму діяльності Кабінету Міністрів України "Український прорив: для людей, а не політиків", в якій підкреслювалося, що агропромисловий комплекс розглядається «як один з основних важелів формування конкурентної переваги вітчизняної економіки на світовому ринку». Для цього необхідно забезпечити посилення інноваційної ролі аграрної науки і освіти, провести комплексне оцінювання результативності аграрної науки та освіти, підготувати програму реформування з метою удосконалення структури наукових установ, організацій і підприємств, підвищити ефективність використання державного майна, зменшити чисельність адміністративно-господарського персоналу відповідно до європейських стандартів [10].

Як підкреслювалось у документі, необхідно також забезпечити високоякісну підготовку фахівців відповідно до вимог сучасного сільськогосподарського виробництва.

Національна академія аграрних наук України (НААН України) є ключовим науковим центром у сфері АПК, Головним завданням Академії є наукове забезпечення розвитку галузей агропромислового комплексу України: проведення фундаментальних наукових досліджень у сфері АПК, а також розроблення на основі нових знань наукових продуктів для інноваційного розвитку агропромислового комплексу, використання яких має сприяти збільшенню обсягів виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської

продукції, а також розроблення нових та удосконалення існуючих методів і способів проведення наукової роботи.

На сьогоднішній день в Україні діє 34 вищі навчальні заклади, які готують фахівців за напрямом «сільське господарство і лісництво». Цей напрям передбачає підготовку спеціалістів за наступними спеціальностями: агрономія, технологія виробництва і переробки продукції тваринництва, лісове і садово-паркове господарство, лісозаготівля, захист рослин.

Зокрема, можна відзначити основні з них: Луганський національний аграрний університет (15 тис.), Львівський національний аграрний університет (10 тис.), Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ (39 тис.), Подільський державний аграрно-технічний університет, Хмельницька обл. (8,5 тис.), Полтавська державна аграрна академія (8,5 тис.), Харківський національний аграрний університет ім. Докучаєва (6 тис.) та інші.

Крім того, в Україні функціонує 73 агропромислових коледжі. Наприклад, Хорольський агропромисловий коледж Полтавської державної аграрної академії є вищим навчальним закладом I-II рівнів акредитації. Підготовка студентів у цьому коледжі ведеться зі спеціальностей: "Механізація сільського господарства", "Електрифікація і автоматизація сільського господарства", "Організація виробництва", "Організація і технологія ведення фермерського господарства", "Економіка підприємства" та ін. У коледжі навчається понад 1300 студентів за денною та заочною формами навчання.

Суттєвий внесок у професійну підготовку кваліфікованих наукових кадрів для аграрного сектору економіки України здійснює Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України та інші спеціалізовані бібліотеки, які виконують функції інформаційно-бібліотечного забезпечення наукових досліджень.

Висновки

Історичний досвід функціонування в Україні селянських господарств фермерського типу (20-ті роки XX ст.) показує, що селянські господарства, які використовували особисту та найману працю на власній та орендованій землі,

мають реальну перспективу для розвитку в наш час, відкривають можливість для прояву приватної ініціативи, створюють міцну основу для подальшої переорієнтації сільського господарства України на ринкову основу.

Такі важливі соціальні фактори, як зайнятість та професійна підготовка кадрів в аграрній сфері, свідчать, що проблема якості та конкурентоспроможності робочої сили часто не відповідає сучасним вимогам економіки. В цьому ракурсі важлива роль належить вузам України, агропромисловим коледжам, спеціалізованим науковим бібліотекам, які знаходяться у сфері сільського господарства – провідного сектору економіки України.

Список використаної літератури

1. *Лазуренко В. М.* Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні : соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / В. М. Лазуренко. – Переяслав-Хмельницький, 2012 р. – 24 с.
2. *Білик Ю. Д.* Економічні проблеми підприємництва та формування ринкових відносин в АПК : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Ю. Д. Білик. – К., 1998. – С. 5–6.
3. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48895
4. *Сільське господарство України* : стат. зб. 2012 р. – К., 2013. – 392 с.
5. *Там само.*
6. *Kernel Holding S.A. Annual Report and Accounts.* – 2013. – Р. 30.
7. *Сільське господарство України* : стат. зб. 2012 р. – К., 2013. – с. 160.
8. *Там само.*
9. *Там само.*
10. *Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив : для людей, а не політиків» [Електронний ресурс].* – С. 5–6. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08>